

Kulturhistorisk utredning av lappmarksbyn Gallejaur, Arvidsjaur kommun, Norrbottens län

Av Stefan Höglin

den 9 april 2002

Innehåll

Inledning	3
Omvärldsanalys	4
Gallejaur	6
Dagens kulturmiljö	6
Kulturhistoria	7
Ett sammansatt näringsliv	8
Den agrara ekonomin	8
Den efterkrigstida utvecklingen	10
Markanvändningsanalys	10
Byggnadsanalys	11
Naturvärdesanalys	12
Ängs- och hagmarker	12
Våtslättermarker	13
Gallejaurberget	14
Sammanfattande värderingar	14
Kronologisk representation	16
Avgränsning	16
Kunskapsbehov	16
Litteratur och källor	17
Bilaga 1	19
Förslag till avgränsning	

Kulturhistorisk utredning av Gallejaur, Arvidsjaurs kommun, Norrbottens län.

Inledning

Länsstyrelsen i Norrbotten har tagit initiativ till en kulturhistorisk utredning av byn Gallejaur mot bakgrund av att byn anses så kulturhistorisk värdefull att Miljöbalkens paragraf om kulturresevat anses tillämplig.

Gallejaur är en lappmarksby invid gränsen mellan Norrbotten och Västerbotten. Byns stora kulturhistoriska värde har länge varit känd för såväl allmänheten och kulturmiljövården. Framför allt har byns rika byggnadsbestånd, som delvis anses spegla ett ålderdomligt månghussystem, uppmärksamats. Detta är också det främsta skälet till att Gallejaur idag är Riksintresse för kulturmiljövården (nr 6).

Byn har därför varit föremål för en riklig dokumentation som inleddes redan på 1930- och 1940-talen. Flera byggnadsinventeringar har genomförts, liksom en agrarhistorisk landskapinventering, en utmarksinventering och ett antal etnologiska undersökningar. Den senaste företogs av Norrbottens museum så sent som 2001. Dessutom har byns biologiska värden dokumenterats i samband med Naturvårdsverkets ängs- och hagmarksinventering, Skogsvårdsstyrelsens nyckelbiotopinventering och dess fornlämningar vid Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering. Denna utredning bygger till stor del på detta material.

Till detta kan ett antal filmer som bland annat visats på TV nämnas.

Flygbild över Gallejaur från 1950-talet med dagens vattenlinje ungefärligt markerad.

Diskussionen om Gallejaurs kulturhistoriska värde kompliceras emellertid av en del sakförhållanden. Stora delar av den kulturmiljö som Gallejaur anses representera existerar inte idag. Framför allt är det väsentliga delar av fodermarkerna som av olika skäl gått förlorade. De omfattande system av våtmarker på utmarken med och utan särskilda anläggningar har sedan länge tagits ur bruk av jordbrukshistoriska orsaker, liksom allt skogsbete. Än mer dramatiska förändringar upplevde byn i början av 1960-talet då icke oväsentliga delar av inägorna invid Gallejaursjön samt lejonparten av byns slåtterravallor nordväst om sjön permanent lades under vatten i samband med kraftutbyggnaden av Skellefteälven. Gallejaursjöns vattenyta höjdes vid detta tillfälle med ca 12 m och sjön förvandlades till ett vattenmagasin.

Inför beslutet om vattenkraftutbyggnaden utfördes en större bebyggelsehistorisk och etnologisk undersökning av Gallejaur. Undersökningen utfördes av Ernst Westerlund på uppdrag av "Folkmåls- och Folkminnesundersökningen i Övre Norrland" i samförstånd med Riksantikvarieämbetet". Undersökningen finns publicerad i Norrbottens läns hembygdsförenings årsbok 1959 tillsammans med en antikvarisk bedömning av byns bevarandevärde av Harald Hvarfner och Lars-Åke Kvarning (*Gallejaur – Statisk kultur i teori och praktik*). I artikeln gick dessa i polemik mot de huvudsakligen lokala och regionala krafter som motsatte sig utbyggnaden och som hävdade de stora kulturhistoriska värden som Gallejaur besatt både med avseende på den fysiska miljön och de ålderdomliga sedvänjor som då fortfarande ansågs prägla byinvånarnas näringsliv. Hvarfner och Kvarning motsatte sig uppfattningen att vi här hade att göra med en by som stått stilla på en 1800-talsnivå. Därmed fann man heller inte några skäl till att motsätta sig den exploatering som skulle lägga stora delar av byns produktionsmarker under vatten. Dessa synpunkter vägde tungt för Riksantikvarieämbetets ställningstagande i frågan. (I *Gallejaur – Etnologisk dokumentation av Gallejaur*, 2001, finns en längre skildring av dessa bevarandediskussioner).

Utan tvivel är emellertid värdena hos byn i många avseenden så påfallande, inte minst byggnadshistoriskt att det inte behöver råda något tvivel om bevarandevärdet hos miljön. Syftet med denna utredning ligger närmast i att utröna helhetsvärdets karaktär och innehåll och huruvida bestämmelserna om reservat är tillämpliga i detta sammanhang. Kan exempelvis kravet på att miljön ska vara begriplig ur ett helhetsperspektiv (byggnads- och markhistoriskt) anses vara tillfredsställt utan att stora insatser måste göras för restaurera/rekonstruera delar av fodermarkerna? Och hur ska reservatet i sådana fall avgränsas?

Omvärldsanalys

Gallejaur ligger i södra Norrbottens inland. Det är ett landskap som består av myrrika skogsområden i en typisk norrlandsterräng vars topografi domineras av ensamliggande restberg och moränhöjder.

Bebyggelsen är i allmänhet knuten till sydsluttningar av bergs- eller moränhöjder. Dessa *lidlägen* är ett mycket typiskt drag för denna del av lappmarkerna.

Arvidsjaur erhöll sin jordbrukande befolkning företrädesvis från kustlandet till skillnad från Arjeplog. Fasta jord-

bruksenheter etablerade sig här relativt sent i förhållande till övriga lappmarkerna. Först efter 1750 etablerades de första agrara bosättningarna. Av allt att döma har lappmarkernas attraktionskraft för kustborna i ett tidigt skede legat i fiskevattnens betydelse. Fisketräskan i Pite lappmark förefaller dock ha utnyttjats i mycket liten utsträckning före 1750, bland annat som en effekt av svårigheterna att ta sig dit från kustlandet samtidigt som befolkningstrycket och därmed expansionsbehovet var litet. Därmed har det inte heller förelegat något initialt motiv för en tidig agrar etablering från samisk sida eftersom ingen direkt konkurens förelåg.

De första agrara bosättningarna förlades alltså intill någon sjö. Dels därför att fisket ofta var den primära attraktionen, dels därför att där fanns betydande naturliga slåttermarker på platsen. Inte sällan fanns här också någon gammal näringsrik renvall som kunde odlas upp. På många ställen visade sig emellertid dessa sjölägen vara förknippade med stor frostrisk, varför odlingarna och sedermera också bebyggelsen ibland flyttade upp till sydvända sluttningar eller lidlägen.

Den kraftiga bebyggelseexpansionen i Arvidsjaur ägde rum under 1800-talet och omfattade då även samer som trängda av svenska bosättare valde att insyn sina skatte-land.

Norrbotten och inte minst lappmarkerna upplevde under senare delen av 1800-talet en kraftig befolkningsökning och ett stort antal gårds- och torpställen etablerades. Grunden för denna expansion var komplementjordbruket där sommaren ägnades åt åkerbruk och framför allt foderfångst på ibland avlägset belägna myrar medan vintern var reserverad åt skogsarbete, företrädesvis på annans skog.

Djuren fick efterbeta de slagna vallarna inne i byn.

När skogsbruket under 1900-talets första hälft också började ta sommaren i anspråk samtidigt som de industriella och infrastrukturella satsningarna på vattenkraft och vägar gav utrymme för lönearbete fick detta förstås återverkningar på jordbruket. Jordbruket i Lappland var ju förenat med stora risker särskilt med avseende på spannmålsodlingen och den frostrisk denna var utsatt för. Visserligen ökade andelen åkermark under första hälften av 1900-talet men detta var huvudsakligen resultatet av sjösänkningar och utdikningar av näraliggande myrar som med hjälp av statliga odlingsbidrag omvandlades till mestadels fodervallar (samtidigt som de mer avlägsna slåttermyrarna övergavs). Samtidigt minskade den riskfyllda spannmåls-

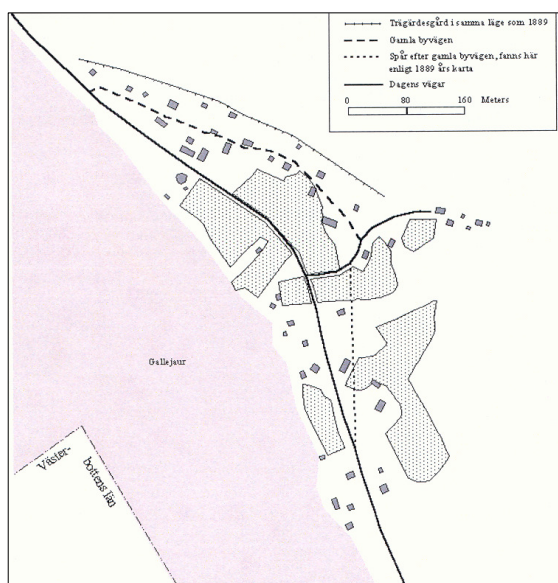
odling sin betydelse och kom nästan helt att upphöra under mellankrigstiden.

Med det ökade lönearbetet i olika anläggningsföretag och sedermera också i den kustnära industrin blev arbetskraftbristen akut i skogsindustrin vilket i sin tur ledde till ökad mekanisering av skogsarbetet på 1950 och 1960-talet. Därmed försvann också de sista lönearbetena och avfolkningen av lappmarkerna blev ett faktum.

Gallejaur

Dagens kulturmiljö

Gallejaur ligger på den södra sluttningen av Gallejaurberget i ett för regionen typiskt lidläge ner mot sjön. Byn består av nio gårdar av vilka två ligger ett par kilometer utanför bycentrum, längs med vägen till Järvträsk. Idag är bebos endast tre av gårdarna permanent.

Gallejaur med husen, åkervallarna vägarna och den bevarade trälgärdesgården.

Bebyggelsen har som sagt en mycket ålderdomlig prägel med ett stort antal timrade hus, utan färg eller panel. Men här finns också yngre byggnader som vittnar om modernare tider, senare gårdsetableringar, lämningar efter vattenfallstiden och inte minst ett antal sommarstugor. De senare har uppförts av släktingar till byborna och som bidrar till att liva upp byn sommartid.

Genom byn löper en bilväg mellan Järvträsk och Dragnäs (i Västerbotten). Vägen anlades på 1950-talet. Den äldre vägsträckningen som går högre upp på liden, och som förbundit de olika gårdarna, brukas dock fortfarande till stora delar som körväg och gångstig.

Odlingslandskapet domineras av åkermarker på sluttningen ner mot sjön och har sedan länge lagts om till permanenta betes- och slåttervallar. Dessa är relativt rika på landskapselement som öppna diken, ängslador och hässjor. I norr avgränsas inägorna av en halv kilometer lång trälgärdesgård som i stort sett sammanfaller med den historiska inägo-utmarksgränsen. Också den fägata genom vilken boskapen fördes ut till skogsbetet sommartid finns bevarad.

Till byns kulturmiljö kan också ett stort antal myrar räknas från vilka man, huvudsakligen under 1800-talet, tog lejonparten av vinterfodret. De flesta av dessa innehåller fortfarande spår efter slåtterepoken i form av ängslador, hässjor och rester av trälgärdesgårdar. Bergsmyran, ca 5 km norr om byn, är föremål för restaurering. Här återfinns 8 lador

Bergmyran med två av de restaurerade ladorna

och resterna efter ett översilningssystem i form av grunda diken.

Idag bedrivs i stort sett inget egentligt jordbruk från någon av gårdarna i byn. Åkervallarna slås dock årligen av en jordbrukare från Järvträsk och några mindre ytor utnyttjas till potatisodling. Dessutom har intill nyligen några områden med naturlig fodermark hävdas med fårbeta och slåtter.

I övrigt ska här nämnas ett femtontal fornlämningar som ligger spridda inom riksintresset. Dessa består huvudsakligen av boplatzlämningar av stenålderskaraktär; härdar och fångstgropsystem. Ca 2 kilometer nordöst om byn ligger lämningar efter den samiska kulturen i form av en lappvall med en härd och gäll och möjligen också en seite. Därtill finns lämningar efter bybornas binärningar i form av en tjärdal och längs med Järvbäcken ner mot Skellefteälven resterna efter en timmerränna.

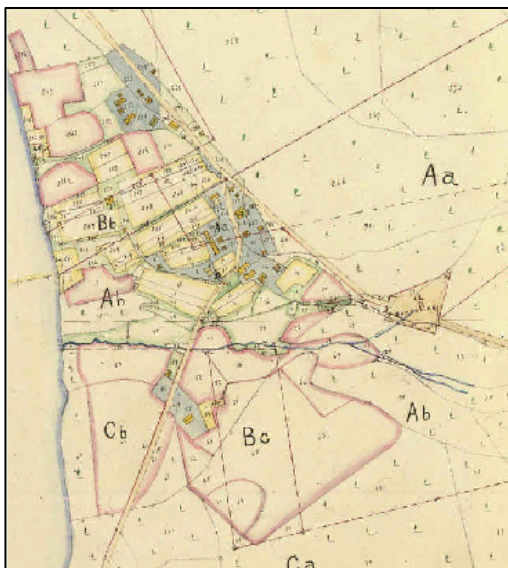
När det gäller Gallejaurs historia från det att nybygget etablerades till idag är kunskapen både med avseende på historiska källor och den muntliga traderingen stor. Följande text ska uppfattas som en sammanfattning av detta rika material.

Kulturhistoria

Nybygget Gallejaur insynades 1801 av Carl Svensson, son till Sven Benjaminsson från Böle i Skellefteå socken, vilken hade uppfört ett nybygge i Norrsjö socken. Vid insynningstillfället utgjorde området en del av samen Olof Anderssons lappskatteland. Några år senare (möjligen 1809) bytte Carl Svenssons bror, Per Svensson, till sig gården

Av kartläggningen (1868) inför avvittringen på 1870-talet framgår att gården hade delats i två delar då sonen, Sven Persson, byggt nytt väster om den ursprungliga tomten. Denna gård (Anders-Larsagården) är den som idag främst framhållits i byggnadsantikvariska sammanhang (se nedan).

I samband med laga skiftet 1888-89 tillkom ytterligare en bebyggelseenhet då bröderna Anders och Nils Vikberg (sonsöner till Carl Svensson som kommit som drängar till den barnlöse Sven Persson som de alltså ärvde) delade Sven Perssons hemman. Vid laga skiftet blev Nils Vikberg ålagd att flytta ut och uppförde en tredje gård i den sydöstra delen av inägorna. Den ursprungliga tomten innehades av Per Svenssons dotter Greta Maria och hennes man

Utsnitt ur Laga Skifteskartan från 1888-89

Ett sammansatt näringsliv

Jonas Jönsson Löf. Nils Vikberg hade fem barn och delade för deras räkning sin hemmandel i fem delar av vilka tre blev bebyggda. Därefter tillkom ytterligare två gårdar genom klyvning. Ett av dessa tillkom genom egna hemslån 1939. Under loppet av ett hundrafemtio år skapades alltså en by bestående av inte mindre än nio jordbruk. Fem av dessa är tillkomna efter 1920 varav de två senast uppförda gårdarna tillkom så sent som på 1940- och 1950-talen. Detta beskriver en process som i södra Sverige ägde rum mellan slutet av 1500-talet och slutet av 1700-talet och i Norrlands kustland i huvudsak under 1800-talet. Processen beskriver också en utveckling av ett föränderligt näringsliv som skapade utrymme för denna bebyggelseexpansion. För dessa delar av Norrbotten sammanfaller detta bland annat med skogsbrukets utveckling men också med viktiga jordbruksmässiga förändringar.

Liksom i övriga skogsbygder vilade den lokala ekonomin i Gallejaur på många ben. Initialt torde exempelvis fisket ha varit attraktivt för nybyggarna även om sjöarna i Arvidsjaur inte var kända för sin rikedom i dessa avseenden. Redan på 1820-talet planterade man emellertid in sik med gott resultat och sedan dess har fisket haft en inte oväsentlig del i byns självhushållning. Inte minst som en försäkring i tider av missväxt vilket inte var allt för ovanligt i lappmarkernas stränga klimat. På samma sätt bör också jakten ses som gav kontanta inkomster i och med att skinnen kunde säljas till uppköpare.

Som binäring ska man kanske också räkna bruket att hålla skötesrenar, ett privilegium för de gårdar som låg ovanför lappmarksgränsen. I Gallejaur hade sex av de nio gårdarna renar. Antalet varierade men upp till 30 stycken per gård har nämnts. Gallejaurbornas renar sköts av Mausjaurs sameby och lär så ha så gjorts åtminstone sedan mitten av 1800-talet.

Än mer betydelsefull för ekonomin och en förutsättning för den bebyggelseutveckling som ägde rum årtiondena runt 1900 var skogsindustrins utveckling. Skogen hade visserligen varit viktig som resurs tidigare som betesmark och för uttag för ved och virke. Dessutom gav tjärproduktionen en viktig biinkomst, en verksamhet som ägde rum ända fram till 1950-talet. Från och med 1880-talet hade emellertid de stora skogsavverkningarna nått de norrbottniska lappmarkerna vilket öppnade för arbetstillfällen vintertid för byns arbetsföra män. Avverkningen ägde främst rum på bolagsskogar och på den egna allmänningen. Många tog också jobb inom flottningsarbetet.

Den agrara ekonomin

Grunden för den agrara ekonomin i Lappmarkerna låg visserligen främst i möjligheterna att bedriva boskapsskötsel. Enligt legenden ska Carl Svensson ha hört koskällan från vittornas kor på platsen för det kommande nybygget vilket ansågs indikera goda betesmarker. Sädesproduktionen var emellertid långt ifrån obetydlig och omfattande ansträngningar lades ner på åkerbrukets upphjälpande.

Generellt sett var jordbruket organiserat i ett traditionellt inägo- och utmarkssystem där sädes- och höproduktion var förlagt till ett inärogärde medan kreaturen gick på utmarkens skogsområde. I princip varade detta ända fram till 1950-talet då tillgången på elektricitet gjorde det möjligt för en del bönder att sätta upp elstängsel och låta djuren beta på inägornas vallar.

Korn var en av de vanligaste grödorna i Gallejurs agrara ekonomi

Bilden av Lappmarkernas jordbruk ter sig emellertid mer komplicerad än så. I Gallejaur som på andra ställen torde man redan från början ha tagit större delen av höet från ett stort antal utmarksmyrar där den mest avlägsna låg så långt bort som åtta kilometer. Slåttern var utan tvekan den enskilda aktivitet som tog mest tid i anspråk. Höbärningen började i juni och pågick långt in på hösten med avbrott endast för kornskörden.

Redan 1908 lät man dock sänka Gallejaresjön med en och en halv meter vilket möjliggjorde uppodling av Gallejaurmyren till vall men även i visst mått till spannmålsodling. Därefter torde de flesta utmarksmyrar spelat ut sin roll även om de mest närbelägna slogs ända fram till 1940- och 1950-talet.

Spannmålsodlingen spelade som sagt inte en oväsentlig roll. Själva lokaliseringen av inägorna till den sydvända sluttningen var i sig föranlett av behovet att minska riskerna för sensommarfrost. Under 1800-talet förefaller Gallejaur inte ha stått särskilt mycket efter kustlandets åkerbruk. Odlingen ägde rum inom ett gärde utan regelbunden träda. Möjligen har man dock haft någon form av lindbruk så att en viss rotation ägt rum. Korn och potatis förefaller ha varit de vanligaste grödorna, men även havre och en viss andel råg och lin förekom.

Spannmålsproduktionens betydelse visar sig också i de tämligen tidiga och därefter återkommande investeringar som gjordes. Redan på 1830-talet lät exempelvis Sven Persson uppföra en *långloge*, som numera återfinns på

Rundloge med kornhässa

hembygdsgården i Glommersträsk. Denna följdes av en *rundloge* med intilliggande kornhässa och *fyrkantsloge* på 1890-talet och mekaniska tröskverk på 1910-talet. Ett självrensande tröskverk skaffade byn gemensamt på 1930-talet. Man var också tidigt ute med slåttermaskin och gödselspridare, 1909 respektive 1910.

Jordbruket drevs huvudsakligen med hjälp av häst. Som på de flesta andra småbruk i landet kom traktorn först på 1950-talet

Vad gäller kreatursskötseln så hade varje hushåll, åtminstone under 1900-talet fyra-fem kor, ett par ungdjur samt tre till tio får. Dessutom hade de flesta gårdar häst. Under sommarhalvåret gick kreaturen lösa på skogen, vaktade av en *getare* (oftast en vallpojke), som förde mjölkdjuren hem om kvällarna till den sommarladugård som låg i anslutning till utmarksgränsen. Denna tradition levde vidare ända fram till 1940-talet. Ännu på 1950-talet gick de flesta djur på skogen.

Först på 1950-talet, då Gallejaur fick körbar väg, kom mjölken att levereras till mejeri. Dessförinnan förädlades mjölkprodukterna i byn på traditionellt vis, med hjälp av separator och kärna.

Den efterkrigstida utvecklingen

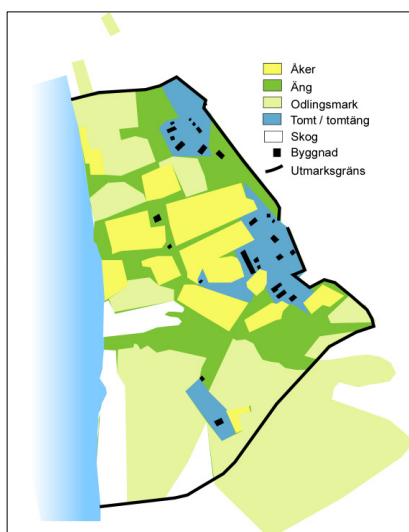
Så sent som 1954 togs fortfarande åkrar upp till kornodling. Därefter vände trenden kraftigt. Den sista kornskörden togs visserligen i början av 1970-talet, men redan i slutet av 1950-talet anges sädesproduktionen så som varande mycket liten. Åkrarna hade då nästan helt övergått till fodervallar. Boskapsskötseln följde samma trend. 1959 fanns full djurbesättning på åtta av de nio gårdarna. I samband med att befolkningen gavs arbetstillfällen vid kraftverksanläggningens uppförande i början av 1960-talet upphörde nästan samtliga med djur. 1982 fanns två djurbesättningar kvar och därefter, fram till 1989, en. Fårbete har förekommit i byn intill nyligen.

Utvecklingen hade därmed tagit en mycket typisk utveckling för lappmarkerna.

Markanvändnings- analys

Den historiska markanvändningen finns redovisad på tre kartor från 1800-talet. I sin undersökning av Gallejaur kom Ernst Westerlund över en skattdokumentationskarta från 1830. Denna ska ha visat ett inägområde med några få små tegar strax nedanför den ursprungliga gården. Jordmånen karaktäriserades vid detta tillfälle ”*som stenbunden och mager jordmån och är icke från frost och sken (dvs. torra) befriad*” (kartan förefaller nu vara förkommen?).

Inför avvittringen på 1870-talet utfördes en kartering av de marker som låg inom Norrbottens län. Inägorna bestod av åker och hårdvallsäng men också stora delar sk odlingsmark där ett visst lindbruk tycks ha ägt rum, dvs. en form av cirkulation mellan hö och sädesodling. Vid denna tid hade dessutom en hemmansdel tillkommit (Sven Persons).

Av laga skifteskartan från 1888-89 framträder inägomarken som i stort sett uppodlad. Bortsett från några ytor längs med bäcken och renar mellan åkerytorna som karaktäriserades som hårdvallsäng utgjorde all övrig mark åker eller sk röjningsmark. Exakt vad som avsetts med begreppet röjningsmark eller odlingsmark är väl inte helt klarlagt men sannolikt har det rört sig om jord där åtminstone grässvålen var bruten och marken stenröjd.

I samband med avvittringen tilldelades Gallejaur de slåttermyrar som man nyttjat tidigare men som nu betraktades ligga på kronans marker, sk ströängar. De mest omfattande myrarna återfanns nordväst om Gallejaursjön (exempelvis *Rörmyran*, *Sörmyran*, *Gallejaurmyran* etc.) och norr om byn (*Bergmyran*). Dessutom slogs ett stort antal mindre myrar och våtmarker intill vattendragen ner mot Skellefteälven och ovanför byn i nordöst. Några av dessa utgjorde sk dammängar (exempelvis Svartliden, nordöst om byn), som man medvetet lät svämma över under våren för att, genom den gödning detta medförde, öka avkastningen. Många myrar var emellertid lågavkastande och slogs inte varje år. Bergmyran, exempelvis, var uppdelad i två delar, som växelvis slogs eller fick vila (eller *fönna*). På många av myrarna hade man uppfört knuttimrade ängslador där höet fick ligga till vintern, men till största delen tycks man ha använt sig av hässjor från vilka höet hämtades när marken frusit och första snön fallit.

1907-08 lät man alltså sänka Gallejaursjön med en och en halv meter. Sänkningen innebar att de lågt liggande Gallejaurmyran och Rörmyran, med hjälp av statliga bidrag, kunde dikas ut vilket möjliggjorde vallodling. Detta innebar i sin tur att större delen av foderskörden kunde koncentreras till färre ytor. Visserligen slogs en del närbelägna myrar ännu så sent som på 1950-talet men med sjösänkningen kunde alltså utmarksslåttern till större delen överges. Dessa vallodlingar kom också att utgöra ett underlag för en del spannmålsodling. I bybornas terminologi gick inägornas marker under beteckningen *hårdmark* medan *djåla* var det dialektala ordet för de utdikade myrmarkerna.

Byggnadsanalys

Byggnaderna är utan tvekan den aspekt av Gallejaurs kulturmiljö som rönt störst uppmärksamhet och har dokumenterats vid ett flertal tillfällen. Här finns ett stort antal omålade och opanelade 1800-talshus byggda enligt ålderdomliga byggnadstraditioner, representerade av mangårdsbyggnader, bodar, logar, lador etc.

Flera av husen är visserligen förändrade och ombyggda. De flesta har av bevarandeskäl fått plåttak men påfallande många har kvar äldre detaljer så som tak av stickor, ved och näver m.m.

På Anders-Larsagården (som egentligen består av tre gårdar, Forslunds, Karlssons och Anders-Larsa) är husen så många (32 st.) och funktionsuppdelningen så stor att man kan tala om ett bevarat manghussystem.

Gallejaur är dessutom ovanlig i den bemärkelsen av de flesta husen är exakt daterade. Majoriteten är tillkomna under 1800-talets andra hälft. 1890-talet är härvidlag särskilt väl representerat. Dessutom är upphovsmännen till många av husen kända bland annat genom inskriptioner, vilket naturligtvis ger miljön en extra dimension utöver den rent antikvariska, och ökar möjligheten att sätta in byggnaderna i sina rätta kulturhistoriska sammanhang.

Till byggnadsbeståndet bör också de många timrade ängslador på byns slåttermysrar räknas. Dessa är visserligen i olika steg av förfall och de allra flesta förefaller utan möjlighet att räddas. På Bergsmyran finns sex lador av vilka den äldsta är från 1853, av en inskription att döma. Dessa lador är nu föremål för restaurering.

Bilden av byggnadsbeståndets karaktär är emellertid inte entydig. De flesta av gårdarna är ju tillkomna efter 1920

Vy över manghussystem i Gallejaur

Dubbelhärbre i Gallejaur

vilket naturligtvis också satt sin prägel på byn. Genom arv, klyvningar och utflyttningar har äldre gårdstomter luckrats upp, byggnader flyttats och nya tillkommit. Så står exempelvis en av byns äldsta bevarade byggnad, Per Svenssons långloge från 1830-talet, på hembygdsgården i Glommersträsk. Hans mangårdsbyggnad från 1844 kom genom arv att flyttas till fastigheten för en på 1950-talet nyuppförd gård, ca två kilometer väster om bykärnan (huset flyttades på 1980-talet). Nils Vikbergs bagarstuga kom att bli sonen Jonas mangårdshus när denne uppförde egen gård längst österut i byn. Osv. Flera av de senast uppkomna gårdsenheterna representerar snarare 1900-talets småbrukarbyggelse och tvåhussystem än 1800-talets månghussystem.

Höjningen av Gallejaursjöns vattenyta har förstås också påverkat byggnadernas lokalisering. Den gamla skvaltkvarnen, ängslador och andra byggnader har flyttats upp i terrängen och närmare byn. Men själva dammanläggningstiden finns även den representerad, bland annat genom den dansloge som iordningställdes på Nils-Larsagårdens loge. Dessutom har ett antal sommarstugor tillkommit som uppförts av släktingar till bybefolkningen.

Bilden av Gallejaurs bebyggelse är således komplex och speglar, precis som Hvarfner och Kvarning kunde konstatera på 1950-talet, en bys framväxt och omvandling snarare än en kultur i törnrossömn. Skillnaden från de flesta andra byar är dock att dess årsringar på ett unikt sett finns bevarade. Idag kan vi se detta som en styrka hos en miljö snarare än en svaghet.

Naturvärdesanalys

Naturvärdena i Gallejaur finns dels dokumenterade i Naturvårdsverkets ängs- och hagmarksinventeringen från 1989, dels i Skogsvårdsstyrelsens nyckelbiotopinventering och delvis Länsstyrelsens utmarksinventering.

Ängs- och hagmarker

I Gallejaur finns tre mindre områden med naturlig gräsmark som har hävdats med varierande grad av kontinuitet.

1. Norr om Anders-Larsagården finns en 0,5 hektar, intill nyligen, fårbetad backe. Större delen av hagen är öppen med några spridda enar. I kanterna växer björk, gran, tall, asp och rönn. Markskiktet domineras av tuvtåtel men där finns också mindre partier med *stagg* och *vårbrodd*.
2. Längre österut ligger ett 0,2 hektar stort område som då och då har slagits med lie. Här växer asp, sälg och björk medan markskiktet domineras av rödven, tuvtåtel och *vår-*

Ängs- och hagmarker i Gallejaur.

- brodd, men arter som *blåklocka*, *prästkra*, *kattfot*, *teve-ronika* och *backnejlika* förekommer också.
3. Strax intill område 2 ligger en större äng (0,6 hektar) som årligen slås i mitten av juli. Marken är i huvudsak öppen med enstaka sälg, tall och asp. Gräsen domineras av rödven, tuvtåtel men i vissa partier finns gott om *stagg* och *fjälltimotej*. *Blåklocka*, *ormrot* och *backnejlika* förekommer också.

Område 1 och 2 utgjorde tidigare tomtängar medan område 3 är en rest av en hårdvallsäng.

I ängs- och hagmarksinventeringens bedömning av Gallejaur naturvärden betecknades bevarandevärdet som klass III, dvs. området är bevarandevärdt men lokalerna ansågs i allt för hög grad sakna den sammansättning av hävdgynnade arter som kännetecknar lång kontinuerlig hävd. Den traditionella ängs- och hagmarksfloran är alltså inte särskilt framträdande i Gallejaur. Till detta finns flera förklaringar.

Som tidigare påpekats hade väsentliga delar av inägorna odlats upp under andra halvan av 1800-talet. Det finns därmed inga skäl att förvänta sig några större områden med naturlig gräsmark bevarad i byn. Man ska också ha i åtanke att Gallejaur när brukningen dramatiskt avtog från början av 1960-talet faktiskt inte hade funnits längre än halvannat århundrade och att det tidigare troligtvis vuxit skog på platsen. Ett biologiskt kulturarv tar tid att bygga upp. (Hur det såg ut på platsen tidigare och hur den utnyttjades vet man visserligen inte. Lämningarna efter en lappvall ett par kilometer nordöst om byn antyder att området utnyttjats för renskötsel. Hur detta kan ha påverkat vegetationen är förstås än mer oklart.)

Självklart har också den dalande hävdintensiteten från 1960-talet och framåt starkt bidragit till den relativt artfattiga floran, samtidigt som samtliga marker i Gallejaur har varit föremål för gödsling.

Våtslättermarker

Den största andelen hö togs som sagt från ett stort antal myrar och bäckdrag. På flera av dessa har rester av gammal ängsflora kämpat sig kvar. Bergmyran, som ingick i ängs- och hagmarksinventeringen och som var den utmarksmyr som slogs senast, är en s k fastmattemyr. Myren är i stort sett öppen utom i kanterna där det växer vide och dvärgbjörk. Vid inventeringstillfället dominerade ohävd-sarter som flaskstarr och trådstarr men det fanns även gått om mer hävdgynnad flora som *sjöfräken* och *madrör*. Dessutom växte rikligt med kråklöver, ängsull, kärrspira,

sumpstarr och nickstarr. *Jungfru Marie nycklar* liksom *ängsnyckel* återfanns också, liksom *slätterblomma*.

Bergmyran är som redan påpekats idag föremål för restaurering.

Gallejaurberget

Skogsvårdsstyrelsens
nyckelbiotopinventering i
Gallejaur.

Rödskrafferat = Nyckelbiotop
Grönskrafferat = Höga naturvärden

Trots bybornas engagemang i skogsavverkning runt omkring i bygden sedan slutet av 1800-talet har den egna skogen förblivit relativt orörd. Markanvändningen har inskränkt sig till skogsbete och plockhuggning. Av skogsbetet finns idag inga spår.

Området har nyckelbiotopinventerats av Skogsvårdsstyrelsen. Av denna framgår att skogen är mycket rik på gamla och grova granar och tallar, lågor och torrakor, liksom av naturliga stubbar.

25 hektar på bergets södra sluttning har betecknats som barrskog och ytterligare 13,5 hektar närmast intill byn har höga naturvärden ur skoglig synpunkt. Ett antal signalarter och rödlistade arter som, *rynkskinn*, *gränsticka*, *ullticka*, *granticka*, *rosenticka*, *tallticka*, *dvärgbägarlav*, *lunglav*, *garnlav*, *violettgrå taggellav* och *violmussling* har påträffats. I markskiktet märks knärot, fjällskära och kattfot.

Sammanfattande värdering

Som torde ha framgått ovan är Gallejaur en by med mycket höga kulturhistoriska värden. Byggnadshistoriskt torde det finnas få motsvarigheter i norra Sverige. Generellt sett bär byggnaderna det sena 1800-talets prägel där framför allt Anders-Larsgården utkristalliserar sig med ett bevarat månghussystem. Men byns värden sträcker sig längre än så. Som exempel på det lappländska nybyggets utveckling under 1800- och 1900-talet är Gallejaur inte bara mycket representativ utan också unik i den bemärkelsen att de olika faserna i utveckling ovanligt väl låter sig avläsas i landskapet.

Från att ha utgjort en nyanlagd ensamgård vid 1800-talets början utvecklades Gallejaur under loppet av 150 år genom en rad hemmansklyvningar till en regelrätt by bestående av nio gårdar. Fem av dessa etablerades efter 1920 och den senaste på 1950-talet några kilometer väster om bykärnan. Ur ett nationellt perspektiv är detta naturligtvis

Trägärdsgården – hägnade ut djuren från de värdefulla foder- och åkermarkerna

mycket ovanligt. Bebyggelsebilden är således variationsrik, bestående av både äldre timrade och omålade man- gårdshus och ekonomibyggnader med ålderdomliga drag och yngre byggnader representerande 1900-talets tvåhussy- stem och typritade småbrukarbyggnader. Äldre byggnader har också flyttats i ett komplicerat förlopp av arvsskiften, utflyttningar och senare justeringar.

Byggnaderna kan emellertid inte förstås utan sambandet till det agrara landskapet i övrigt, vilket långt ifrån saknar värden. Inägorna är relativt rika på element som kan kopplas till det äldre landskapsutnyttjandet. Långa sträckor av den traditionella gränsen mellan inäga och ut- mark finns exempelvis kvar i form av en trögärdesgård, liksom äldre vägsträckningar, hässjor och öppna diken. Stora delar av den åkermark som odlades på inägorna på 1950-talet brukas än idag som vall och några mindre par- tier naturlig ängsmark hävdas fortfarande.

Utmarksmyrarna, från vilka man en gång i tiden tog mer- parten av vinterfodret ligger sedan länge i ohävd men de allra flesta innehåller spår från slåttertiden i form av tim- rade lador och hässjöställningar i olika grad av förfall, rester av trögärdesgårdar och översilningssystem. Bergmy- ran, några kilometer norr om byn, håller emellertid på att restaureras både med avseende på ladorna och marken. Där kommer besökaren att få en aning om betydelsen av den fodermarkskultur som en gång var av avgörande bety- delse för lappmarkernas agrara produktion.

Sedan kan man naturligtvis inte bortse ifrån de betydande miljömässiga effekter som vattenkraftutbyggnaden hade för Gallejaur. Förutsättningarna för jordbruket förändrades förstås radikalt då merparten av byns odlingsmarker nord- väst om Gallejaursjön samt betydande områden av de gamla inägorna lades under vatten.

Men vattenkraftbyggnaden är nu en icke oväsentlig del av Norrbottens kulturhistoria och befolkningen i lappmar- kerna kom alla på ett eller annat sätt att påverkas av den. Vattenkraften gav arbetstillfällen och minskade beroendet av det ibland nyckfulla lappländska jordbruket, precis som skogsbruket tidigare hade gjort. I Gallejaur var åtskilliga människor engagerade i anläggningsarbetena. Industri- satsningarna genererade också infrastrukturella invester- ingar. Vattenfall lät exempelvis bygga Gallejaur's första egentliga körväg 1951 vilket både socialt och ekonomiskt fick stora konsekvenser. Från vattenfallstiden finns dess- utom ett antal hus i byn av vilka ett är en gammal loge som gjordes om till dansloge för vattenrallarna. Ur ett hi-

storiskt perspektiv kan därför vattenkraftutbyggnaden ses som en årsring bland andra med ett icke ringa förklaringsvärde.

Sammantaget uppvisar Gallejaur alla de kvalitéer som krävs för att byn ska förklaras som kulturresevat. Få byar i norra Sverige kan på ett så pedagogiskt sätt spegla viktiga aspekter av regionens lanskaphistoria liksom mötet med den moderna tiden. Detta uttrycks i ett unikt byggnadsbestånd men också av ett omgivande landskap med odlingsmarker och myrområden med mer eller mindre tydliga spår efter hävd.

Kulturhistorisk representation

Vilken tid representerar då Gallejaur? Frågan är inte så lätt att svara på eftersom byn så tydligt är sammansatt av flera kronologiska skikt. Ser man till helheten så förefaller ändå 1950-talet och 1960-talets början vara en period som bäst svarar mot byns sammantagna värden. Då hade alla gårdar etablerats och de byggnader (bortsett från ett antal sommarstugor) som finns idag hade uppförts. De flesta gårdar drev ett aktivt jordbruk som också omfattade viss utmarksslåtter. För att nå dit krävs emellertid en del insatser som syftar till att återuppta och intensifiera jordbruksdriften så att man åtminstone kan föreställa sig hur ett levande jordbruk kunde se ut i byn för ett halvt århundrade sedan. Härvidlag är restaureringen av Bergmyran ett viktigt steg i rätt riktning. På inägorna är det angeläget att ett visst mått av spannmålsodling återupptas. Kunde man sedan ta upp traditionen med skogsbete med lämpliga husdjursraser och lövtäkt skulle mycket vara vunnet för förståelsen av lappmarkernas fodermarkskultur.

Avgränsning

Vad gäller avgränsningen av reservatet kan man förstås tänka sig olika alternativ. Å ena sidan har vi riksintresset Gallejaur. Detta är stort och täcker i stort sett alla de marker som någon gång utnyttjats regelbundet av byborna. Som reservat kan det emellertid tyckas ohanterligt, särskilt med tanke på att många av de värden som ligger i områdets periferi (t. ex. myrslåttermarkerna ner mot Skellefteälven) gått förlorade därför att de övergivits för mycket länge sedan. Å andra sidan vore en avgränsning som inskränker sig till själva bykärnan och inägorna alltför snävt utifrån den värdediskussion som förts ovan.

Det förslag till avgränsning som föreligger här tar dels hänsyn till att samtliga gårdar, också de utflyttade, bör ingå i reservatet, men också de utmarksområden som senast var i bruk, exempelvis Bergmyran. (se bilaga 1) Att ha ett sammanhängande reservat har den fördelen att samhället ges möjligheten att via skyddsföreskrifter motverka

de önskade effekter som kanske inte direkt skadar de fysiska kulturmiljövärdena men indirekt minskar reservatets möjligheter att förmedla kulturhistorien, som exempelvis omfattande skogsavverkningar. Härvidlag bör kanske också kontakter tas med Västerbottens län avseende de marker som direkt angränsar till det tänkta reservatet.

Kunskapsbehov

Gallejaur är som redan noterats mycket väldokumenterat ur många aspekter. *Någon ytterligare kunskap torde inte behövas för att ta beslut om kulturresevat.* Däremot finns det skäl att komplettera dokumentationen på några punkter, inte minst därför att skötseln av det eventuella reservatet kommer att kräva det.

- Den äldre bebyggelsen i byn är mycket väldokumenterad. Samma sak gäller inte den yngre bebyggelsen. Här behövs således kompletterande inventeringar.
- Kunskapen om jordbruket i byn är också stor men en utökning och intensifiering av driften kommer att kräva mer detaljkunskaper, exempelvis om vad som odlades var etc.
- Vad gäller utmarksmyrarna så har dessa varit föremål för en särskild inventering. Denna var huvudsakligen inriktad på lador och berörde endast andra aspekter översiktligt. Bortsett från Bergsmyran finns det därför skäl att fördjupa kunskapen både med avseende på vegetationen och anläggningar, särskilt i bynära områden (som exempelvis Svartliråddet där man lär ha haft dammanläggningar.

Litteratur och källor

Bergström Jr. L. 1959 En bildsvit från byn Gallejaur i Arvidsjaur socken. Text; Kvarning L-Å. *Norrbotens museums årsbok*, s 7-32. Luleå.

Burman A-C 1993 Rapport *Utmarksinventering av Gallejaur by, Arvidsjaur sn. och kn, Norrbottens län*. Stencilrad rapport på länsstyrelsens kulturmiljöfunktion i Luleå.

Bylund E. 1956 Koloniseringen av Pite Lappmark till och med 1867. *Geographica Nr 30*. Uppsala.

Bäckström D. 1988. *I industrisamhällets utkant. Småbrukets omvandling i lappmarken 1870-1979*. Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar. Nr 34. Umeå.

Eklund L. 1989. Gallejaur. Kulturhistorisk bebyggelseinventering. Norrbottens museum. Stencil

Gradin E. 2001. Gallejaur. Etnologisk dokumentation av byn Gallejaur. Länsstyrelsen i Norrbottens län 223-7499-00.

Höglin S. 1998. Agrarhistorisk landskapsanalys över Norrbottens län. Länsöversikt. *Landskapsprojektet rapport 1998:6*.

Hvarfner H./Kvarning L-Å. 1959. Gallejaur. Statisk kultur i teori och praktik. *Norrbottens museums årsbok* s. 105-112. Luleå.

Lundin-Segerlund K. 1998. Agrarhistorisk landskapsanalys. Byrapport. Gallejaur, Arvidsjaurs kommun, Norrbottens län. *Landskapsprojektet rapport*. Riksantikvarieämbetet och Länsstyrelsen i Norrbottens län.

Länsstyrelsen i Norrbottens län. 1989. Ängs- och hagmarksinventeringen. Stencil.

Norrbottens museum, 1993. Byggnadsinventering. Gallejaur. Stencil.

Riksantikvarieämbetet. 1990 *Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige*. Uppsala.

Riksantikvarieämbetet. Tio agrara miljöer. Stencil.

Skogsvårdsstyrelsen, Norrbotten. Nyckelbiotopinventeringen. Stencil.

Westerlund E. 1959 Bebyggelsehistorisk undersökning i en liten lappmarksby. *Norrbottens museums årsbok* s. 33-104. Luleå.

Övriga källor

Lantmäteriverkets forskningsarkiv, Gävle Aktnummer Å3:1:4, Å63:1

Länsstyrelsen i Norrbottens län. Gallejaur. Samlat material av inventeringar och utredningar inom Gallejaur, Arvidsjaurs kommun. Pärm.

Riksantikvarieämbetets fornminnesarkiv.

Bilaga 1

Förslag till avgränsning av ett eventuellt kulturresevat i Gallejaur. Avgränsningen har inte gjorts med avsikten av att vara exakt utan ska uppfattas som principiell.